

Національний педагогічний університет
імені М.П.Драгоманова

Українська Академія Наук

Тілея

Науковий вісник

Збірник наукових праць

- Історичні науки
- Філософські науки
- Політичні науки

Випуск 28

Київ – 2009

**Збірник засновано 2004 року
Вихід з друку – щомісячно**

**Фахове видання з історичних, філософських та
політичних наук затверджено постановою Президії ВАК України
від 14 вересня 2006 року № 1-05/8 (доповнення до переліку № 18,
Бюлетень ВАК України № 10, 2006)**

*Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу
масової інформації серія КВ № 11192-72 ПР від 5 травня 2006 р.*

Головний редактор – ВАШКЕВИЧ В.М.,
доктор філософських наук, академік Української академії наук

Відповідальний секретар – КРИВОШЕЯ В.В.,
доктор історичних наук, академік Української академії наук

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

З історичних наук:

АНДРУСИШИН Б.І., доктор історичних наук, професор,
академік Академії наук вищої школи України

ВОЙЦЕХІВСЬКА І.Н., доктор історичних наук, професор

ГОНЧАР Б.М., доктор історичних наук, професор

КОЛЕСНИК В.Ф., доктор історичних наук, професор,
член-кореспондент Національної академії наук України

КОТЛЯР Ю.В., доктор історичних наук, професор

МИХАЙЛЮК В.П., доктор історичних наук, професор

НЕСТУЛЯ О.О., доктор історичних наук, професор,
академік Української академії наук

СОЛДАТЕНКО В.Ф., доктор історичних наук, професор,
член-кореспондент Національної академії наук України

СУШКО О.О., доктор історичних наук, професор

МАКАРЧУК С.С., кандидат історичних наук, доцент

ФІРОВ П.Т., кандидат історичних наук, доцент

З філософських наук:

АНДРУЩЕНКО В.П., доктор філософських наук, професор,
член-кореспондент Національної академії наук України,
академік Академії педагогічних наук України

БЕХ В.П., доктор філософських наук, професор,
академік Української академії політичних наук

БОНДАРЕНКО О.В., доктор філософських наук, доцент

ВОЛИНКА Г.І., доктор філософських наук, професор

ГАВЕЛЯ В.Л., доктор філософських наук, професор

КУЦЕПАЛ С.В., доктор філософських наук,
професор, академік Української академії наук

ЗАКОВИЧ М.М., доктор філософських наук, професор

МИХАЛЬЧЕНКО М.І., доктор філософських наук,
професор, член-кореспондент Національної академії наук України,
академік Української академії політичних наук

ОНІПКО О.Ф., доктор технічних наук, академік Української академії наук

ХАЛАМЕНДИК В.Б., доктор філософських наук, доцент

АКОПЯН В.Г., кандидат філософських наук, академік Української академії наук

ХІМЧЕНКО О.Г., кандидат філософських наук, професор,
член-кореспондент Української академії наук

З політичних наук:

БАБКІНА О.В., доктор політичних наук, професор

БАЛАБАНОВ К.В., доктор політичних наук, професор

БІДЗЮРА І.П., доктор політичних наук, професор

ІВАНОВ М.С., доктор політичних наук, професор

КАРТУНОВ О.В., доктор політичних наук, професор,
академік Української академії політичних наук

КОТИГОРЕНКО В.О., доктор політичних наук,
академік Української академії політичних наук

ОНИЦЕНКО І.Г., доктор політичних наук, професор

РИМАРЕНКО С.Ю., доктор політичних наук, професор

ШАПОВАЛ Ю.І., доктор історичних наук,
професор, академік Української академії політичних наук

ШКЛЯР Л.Є., доктор політичних наук, професор

Гілея* (науковий вісник): Збірник наукових праць / Гол. ред. В.М. Вашкевич. – К., 2009. – Випуск 28. – 474 с.

Друкуються за рішенням:

Вченої ради Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова (протокол № 3 від 22 жовтня 2009 р.); Президії Української Академії Наук (протокол № 09-10-23/1 від 23 жовтня 2009 р.)

Концепція збірника базується на багатоплановому науковому висвітленні проблем інформаційної цивілізації, що формується. Основні рубрики охоплюють галузі історичних, філософських та політичних наук. Розрахований на фахівців гуманітарних та соціально-політичних наук.

*Гілея — в стародавні часи територія лісової Скіфії між Борисфеном (Дніпром) і Гіпанісом (Південним Бугом). Рештки цієї «лісової квітки» залишилися до теперішнього часу на території Миколаївської та Херсонської областей. (Докладніше див.: Геродот. історія.IV.16-25).

© Редакційна колегія, 2009

© Автори статей, 2009

© Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова, 2009

© Українська академія наук, 2009

ВІДДІЛЕННЯ РЕДАКЦІЇ

Збірника наукових праць «Гілея (науковий вісник)»

ВІННИЦЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ

(Інститут історії, етнології
і права Вінницького державного
педагогічного університету
імені М. Коцюбинського, м. Вінниця)
керівник **Степанчук Ю. С.**,
кандидат історичних наук
E-mail: iiep@inbox.ru

ДОНЕЦЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ

(Донецький національний
університет, м. Донецьк)
керівник **Андрієнко О. В.**,
кандидат філософських наук, доцент
E-mail: elena_andrienko8@mail.ru

ЗАПОРІЗЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ

(Запорізький національний
технічний університет, м. Запоріжжя)
керівник **Бондаренко О. В.**, доктор
філософських наук, доцент
E-mail: gileya_zaporizhzhya@ukr.net

ІВАНО-ФРАНКІВСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ

(Прикарпатський національний
університет імені Василя
Стефаника, м. Івано-Франківськ)
керівник **Дичковська Г. О.**,
кандидат філософських наук, доцент
E-mail: go_osmomysl@ukr.net

ЛУГАНСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ

(Східноукраїнський національний
університет імені В. Даля, м. Луганськ)
керівник **Михайлюк В. П.**,
доктор історичних наук, професор
E-mail: vital_mih@ukr.net

ЛЬВІВСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ

(Національний університет
«Львівська політехніка», м. Львів)
керівник **Карівець І. В.**,
кандидат філософських наук, доцент
E-mail: sacre@ukr.net

МАРІУПОЛЬСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ

(Маріупольський державний
гуманітарний університет)
керівник **Дегтеренко А. М.**,
кандидат політичних наук, доцент
E-mail: degterenko777@ukr.net

МИКОЛАЇВСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ

(Південнослов'янський інститут Київського
славістичного університету, м. Миколаїв)
керівник **Хімченко О. Г.**, кандидат
філософських наук, професор,
член-кореспондент УАН; координатор
Макарчук С. С., кандидат
історичних наук, доцент
E-mail: Alex_x_5@ukr.net або
rvgreabis@farlep.mk.ua

ОДЕСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ

(Одеський національний
університет імені І.І. Мечникова)
керівник **Барвінска П. І.**, кандидат історичних
наук, доцент
E-mail: barwinskaja@ua.fm

ПОЛТАВСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ

(Полтавський факультет Національної
юридичної академії України
імені Ярослава Мудрого)
керівник **Куцепал С. В.**,
доктор філософських наук, професор
E-mail: svkutsepal@rambler.ru

СЕВАСТОПОЛЬСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ

(Севастопольський національний технічний
університет, м. Севастополь)
керівник **Фіров П. Т.**, кандидат
історичних наук, доцент
Тел.: 8 068 925 74 57

СИМФЕРОПОЛЬСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ

(Кримський економічний
інститут Київського національного
економічного університету імені В. Гетьмана)
керівник **Попов О. Д.**,
кандидат історичних наук, доцент
E-mail: popalex79@mail.ru

УМАНСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ

(Уманський державний педагогічний
університет імені Павла Тичини, м. Умань)
керівник **Кривошея І. І.**,
кандидат історичних наук, доцент
E-mail: kii1969@mail.ru

ХАРКІВСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ

(Національний технічний університет
«Харківський політехнічний інститут»,
м. Харків) керівник **Владенова І. В.**, кандидат
філософських наук, доцент
E-mail: vladenova@email.ua

ЧЕРНІГІВСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ

(Чернігівський педагогічний
університет імені Т.Г. Шевченка)
керівник **Горобець С. М.**, викладач
E-mail: olen-g@yandex.ru

Запрошуємо Вас відвідати наш сайт: www.gileya.org.ua

Див. також: Сайт Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського:

www.nbuv.gov.ua/portal Розділ: *Наукова періодика України: журнали та збірники наукових праць*

Теорії соціально-психологічного розвитку особистості у пізній зрілості в контексті соціальної роботи

Проаналізовано концепцію психосоціального розвитку Е.Еріксона, розглянуто розробку її основних положень у теоріях Р.Пека та Д.Левінсона; зроблено висновки про використання теорій розвитку другої половини життя в практиці соціальної роботи.

Ключові слова: розвиток особистості, життєвий цикл, психосоціальні стадії, психосоціальна криза, пізня зрілість, почуття цілісності.

Аналізуючи особистісні зміни у пізній зрілості науковці часто звертаються до психоаналітичної традиції – теорій А.Адлера, З.Фрейда, К.Юнга, що розглядають старіння як процес розвитку. Найбільш популярною є концепція Е.Еріксона, що представляє життя людини як послідовну зміну психосоціальних стадій розвитку, доводячи унікальність кожного етапу життєвого циклу. Е.Еріксон був одним із небагатьох прибічників психодинамічної теорії, який глибоко вивчав проблеми літніх людей.

Е.Еріксон ретельно обрисовував напрямок, у якому вдосконалюється «Я» людини – через певну послідовність психосоціальних стадій, починаючи від народження, через зрілі роки й старість до самої смерті. Людина постійно еволюціонує й намагається подолати проблеми кожної стадії. За Е.Еріксоном, життя людини характеризується неминучими змінами. У широкому контексті історії розвитку індивіда, люди в нескінченній боротьбі вирішують все нові й нові проблеми, пов'язані з їхнім розвитком; вони переживають поворотні моменти у своєму житті, набувають нових якостей «Я» й змінюються. Ці процеси для сучасного суспільства актуалізують проблеми вивчення вікової періодизації життя індивіда. Розбіжності між Е.Еріксоном і З.Фрейдом з питання про змінюваність-незмінність є, можливо, одними з вирішальних в їхніх теоретичних позиціях. Для З.Фрейда особистість дорослої людини повністю детермінована взаємодіями, які мали місце в перші роки її життя. Е.Еріксон же наполягає на тому, що розвитку людини немає меж – він відбувається протягом усього життєвого циклу.

Е.Еріксон вважається неофрейдистом, тому що його теорія, виходячи з концепцій З.Фрейда, розвилася у самостійний науковий напрямок. Теорія Еріксона, не вступаючи в пряме протиріччя із класичним психоаналізом, але надавала «его-функціям» (усвідомлюваному) набагато більшого значення, ніж несвідомим силам. Е.Еріксон концентрувався, головним чином,

на ролі соціальних взаємодій у формуванні особистості, тому його підхід названий теорією психосоціального розвитку.

Теоретичні формулювання (его-психологія) Е.Еріксона стосуються винятково розвитку «Я» («Его»). Хоча він незмінно наполягав на тому, що його ідеї не більш, ніж подальший систематичний розвиток концепції З.Фрейда про психосексуальний розвиток у світлі нових відкриттів у соціальних і біологічних науках. Еріксон рішуче відійшов від класичного психоаналізу по чотирьох важливих пунктах, – як пишуть Л.Хьелл, Д.Зіглер[3,с.217-219]. По-перше, Еріксон переміщує акцент від «Ід» до «Его». З позиції Еріксона, саме «Его» є основою поведінки й функціонування людини. Він доводив, що «Его» – автономна структура особистості, напрямком розвитку якої є соціальна адаптація і котра взаємодіє із реальністю за допомогою сприйняття, мислення, уваги й пам'яті. По-друге, Е.Еріксон розвивав новий погляд щодо індивідуальних взаємин з батьками та культурним контекстом у якому існує родина. Формування «Я» тісно пов'язане з особливостями соціальних очікувань і системою цінностей. По-третє, теорія розвитку «Его» охоплює весь життєвий простір індивідуума (від дитинства до зрілості й старості), в той час як З.Фрейд, обмежувався розглядом впливів ранніх дитячих переживань і не приділяв уваги питанням розвитку за межами генітальної стадії. По-четверте, у З.Фрейда й Е.Еріксона різні погляди на природу і способи розв'язання психосексуальних конфліктів. З.Фрейд підкреслював визначальний вплив неусвідомленого психічного життя на особистість, Е.Еріксон – здібність людини переборювати життєві труднощі психосоціального характеру. Це останнє розходження є ключовим для розуміння концепції Е.Еріксона про організацію й розвиток особистості. Фрейдівському фаталістичному попередженню про те, що люди приречені на соціальне вгасання, якщо віддадуться своїм інстинктивним прагненням, протистоїть оптимістичне положення про те, що кожна особиста й соціальна криза є своєрідним викликом, що приводить індивідуума до особистісного зростання та подолання життєвих перешкод.

Описані Е.Еріксоном вісім стадій психосоціального розвитку «Я» представляють його найбільш оригінальний і важливий внесок у теорію особистості. Так само як і З.Фрейд, Е.Еріксон вважав, що стадії розвитку особистості генетично визначені, й порядок їх проходження є незмінним. Еріксон визнавав біологічні й статеві основи всіх більш пізніх мотиваційних і особистісних диспозицій, а також приймав фрейдівську структурну модель особистості. Згідно епігенетичної концепції Е.Еріксона[4], повноцінно функціонуюча особистість формується тільки шляхом проходження у своєму розвитку послідовно всіх стадій. Кожна психосоціальна стадія супроводжується кризою (поворотним моментом у житті індивідуума), яка виникає внаслідок досягнення певного рівня психологічної зрілості у відповідності соціальних вимог до індивідуума на цій стадії. Кожна з восьми фаз життєвого циклу характеризується специфічними еволюційним завданнями й моделі поведінки людини обумовлені тим, яким чином розв'язується кожне з цих завдань або як переборюється криза. Е.Еріксон пише, що криза означає «не загрозу катастрофи, а поворотний пункт, і тим самим онтогенетичне джерело як сили, так і недостатньої адаптації»[5,с.286].

Кожна психосоціальна криза містить позитивні й негативні компоненти. Якщо конфлікт розв'язаний – «Я» вбирає в себе новий позитивний

компонент (наприклад, самостійність), і це гарантує здоровий розвиток особистості надалі. Якщо конфлікт залишається не розв'язаним – «Я» ушкоджується, і в нього вбудовується негативний компонент (наприклад, сором, сумніви). Якості, які «Я» набуває на кожній стадії, не знижують його сприйнятливості до нових внутрішніх конфліктів або мінливих умов. Завдання полягає у тім, щоб людина адекватно розв'язувала кожну кризу, і тоді в неї буде можливість перейти до наступної стадії розвитку більш адаптивною й зрілою особистістю.

У контексті вивчення психологічних детермінант процесу старіння зупинимось на розгляді переходу від вікової стадії розвитку середньої зрілості до пізньої зрілості (від 65 років до смерті).

Психосоціальна криза середніх років життя за Е.Еріксоном, полягає у виборі між продуктивністю та інертністю. Продуктивність наприкінці стадії середньої зрілості проявляється як турбота про благополуччя наступного покоління, як відповідальність про стан суспільства, збереження й удосконалення культури. Із втратою продуктивності припиняється функціонування особистості як діяльного члена суспільства – життя перетворюється на задоволення власних потреб, збіднюються міжособистісні відносини. Це явище – «криза старшого віку», яка виражається в почутті безнадійності, безглуздості життя.

Пізня зрілість – психосоціальна стадія, на якій людина переглядає свої життєві рішення, згадує про свої досягнення й невдачі. Практично у всіх культурах цей період знаменує початок старості, коли людині доводиться пристосовуватися до зменшення фізичної сили й погіршення здоров'я, до відокремленого способу життя й погіршення матеріального становища, до смерті подружжя й близьких друзів, а також до встановлення нових відносин з людьми свого віку[6].

У цей час фокус уваги людини зрушується від турбот про майбутнє до минулого досвіду. На переконання Еріксона, для цієї останньої фази зрілості характерне підсумовування, осмислення й оцінка всіх минулих стадій розвитку Я. «Лише у того, – пише Еріксон, – хто якимось чином піклувався про справи й людей, хто переживав тріумфи й поразки в житті, хто був натхненником для інших і висував ідеї – тільки у того можуть поступово дозрівати плоди семи попередніх стадій. Найкращим визначенням для цього буде цілісність Я»[4,с.268].

Е.Еріксон зауважує, що в старості проявляється конфлікт цілісності «Его», розв'язання якого залежить від переконаності людини у тому, що вона досягла всього до чого прагнула у своєму житті. Почуття цілісності, збереження свого Я виникає у людини, яка задоволена своїм минулим життям. При цьому, людину не лякає невідворотність смерті, оскільки вона бачить продовження себе або в нащадках, або у творчих досягненнях. На думку Еріксона, тільки у старості приходить справжня зрілість і корисне почуття «мудрості прожитих років». Але в той же час він відзначає: «Мудрість старості усвідомлює відносність всіх знань, надбаних людиною протягом життя в одному історичному періоді. Мудрість – це усвідомлення безумовного значення самого життя перед обличчям самої смерті»[7,с.61].

Люди, які розцінюють своє минуле життя з точки зору нездійснених можливостей і помилок, усвідомлюють, що вже занадто пізно починати все спочатку або шукати якісь нові шляхи, щоб відчути цілісність свого Я. Нестаток або відсутність цілісності проявляється у прихованому стра-

ху смерті, відчутті постійної невдачливості, очікуванні неприємностей. Е.Еріксон виділяє два переважаючі типи настрою у роздратованих й обурених людей похилого віку: жаль про те, що життя не можна прожити знову й заперечення власних недоліків і дефектів шляхом проектування їх на зовнішній світ. Е.Еріксон так описує розпач літніх: «Доля не приймається як кістяк життя, а смерть – як остання його межа. Розпач означає, що залишилося занадто мало часу для вибору іншого шляху до цілісності; от чому старі намагаються прикрасити свої спогади»[8,с.291]. Щодо випадків важкої психопатології, Е.Еріксон припускає, що почуття гіркоти й жалю можуть зрештою привести літню людину до старечого слабоумства, депресії, іпохондрії, сильної озлобленості й параної. Загальнопоширеним у таких старих є страх доживати у будинку престарілих.

Е.Еріксон розглядає шляхи надання допомоги людям похилого віку в досягненні відчуття власної цілісності[6]. Він пише, що для збереження життєздатності, при зниженні фізичних і психічних можливостей, літні люди повинні брати участь у таких видах діяльності, як виховання онуків, політика, оздоровчі фізкультурні програми. Тобто збереження цілісності Я цілком залежить від активності та діяльності людей похилого віку.

Значення епігенетичної теорії розвитку Е.Еріксона у наступному. По-перше, Е.Еріксон сформулював теорію, у якій суспільство й сама людина рівнозначні у формуванні особистості протягом усього життя. Це положення орієнтує соціальних працівників розцінювати проблеми людей літнього віку скоріше як результат нездатності знайти вихід із основної кризи даного періоду, ніж убачати в них тільки залишковий вплив конфліктів і фрустрацій раннього дитинства. По-друге, Е.Еріксон вселяє певний оптимізм, показуючи, що кожна стадія психосоціального розвитку має свої сильні й слабкі сторони, таким чином, невдачі на одній стадії розвитку не обов'язково прирікають індивідуума на поразку в наступному періоді життя.

Е.Еріксон визнавав, що поведінка індивідууму здебільшого детермінована біологічними факторами, але у свою теорію він вводить положення про волю, згідно якого, людина сама відповідає за свої успіхи й невдачі.

У тому, що психосоціальний розвиток самостійного «Я» викликає найбільший теоретичний інтерес Е.Еріксона, виражається його незмінна прихильність положенню раціональності. У його теорії, розумові процеси як такі представляють головний аспект функціонування «Его», що найбільш очевидно проявляється у тому, як розв'язуються чотири останніх психосоціальні кризи життєвого циклу. Наприклад, криза самототожності, криза цілісності «Я», які завжди діють у межах матриці найскладніших особистісних, культурних й історичних впливів. У зрілості й літньому віці людина намагається усвідомити прожите життя як єдине ціле, осмислити його, зрозуміти його значення й побачити його в перспективі. Поведінку літньої людини можна пояснити в ключі холістичного розуміння кризи «цілісність «Я» – розпач». Таким чином, в епігенетичній концепції Е.Еріксона, розвиток людини розглядається в плані її повного життєвого циклу, який зазнає постійного впливу складного контексту навколишнього середовища.

Основні поняття, використані Е.Еріксоном для опису психосоціального росту (наприклад, довіра, недовіра, надія), характеризують значимі суб'єктивні переживання людини. Здатність кожної людини винайти шлях із психосоціальної кризи залежить від досвіду розв'язання попередньої

кризи, що завжди індивідуально. Виникнення кризи обумовлене взаємодією біологічних і соціальних факторів. Оскільки біологічні фактори об'єктивні, то й кризи є об'єктивно детермінованими, що, безсумнівно, указує на прихильність Е.Еріксона положенню об'єктивності.

Індивідуум у системі Е.Еріксона на початку свого розвитку має виражену реактивність, але переходячи до кожної наступної психосоціальної стадії, стає більш проактивним. Фактично, успішне розв'язання перших чотирьох криз (надія, сила волі, мета, компетентність) є прелюдією до проактивного функціонування на наступних стадіях. Наступні чотири стадії від юності до старості, за Е.Еріксоном, характеризуються здатністю людини до внутрішньої регуляції своєї поведінки. Такі поняття, як пошук самотожності, близькість, продуктивність і цілісність «Я», краще розкриваються в контексті проактивності. Отже, у теоретичній схемі Е.Еріксона люди протягом більшої частини свого життя, у цілому, проактивні.

Е.Еріксон вважав, що кожна криза містить у собі потенційну можливість для людини зрости й розширити свої можливості. Успішно розв'язавши попередню кризу, людина просувається у своєму розвитку до наступної. Цей рух уперед дозволяє, безсумнівно, побачити принцип гетеростазу в розумінні мотивації людини. Природа людини вимагає особистісного росту й відповіді на виклики, властиві кожній стадії розвитку. Ще одним свідченням принципу гетеростазу в теорії Е.Еріксона є той факт, що успішне розв'язання кожної психосоціальної кризи надає індивідуумов усе більше можливостей для зростання й самовдосконалення. Наприклад, весь період зрілості (приблизно 45 років життя) описаний у термінах продуктивність-застій. Використання цих понять відбиває наявність внутрішніх зв'язків між особистісним ростом і здоровим розвитком у теорії Е.Еріксона. Однак тенденція схилитися убік гетеростазу стримується тією обставиною, що Е.Еріксон поділяє позицію З.Фрейда щодо біологічного, інстинктивного фундаменту особистості. Люди прагнуть до розвитку, але він обумовлений їхніми інстинктивними резервами. Таким чином, ступінь прийняття Е.Еріксоном положення гетеростазу характеризують як помірний.

У своїй теорії Е.Еріксон сформулював нові ідеї, відмінні від традиційних психоаналітичних концепцій, засновані на різних клінічних, антропологічних і психоісторичних дослідницьких стратегіях.

Незважаючи на свою популярність, теорія Е.Еріксона не сприяла появі чисельних емпіричних досліджень, тому що її ідеї складні й абстрактні; більшість понять, таких як довіра, вірність, психосоціальний мораторій не піддаються емпіричним вимірюванням. Інші труднощі обумовлені тією обставиною, що валідизація теорії Е.Еріксона вимагає широких лонгitudinalних досліджень, необхідних для оцінки змін, що відбуваються в процесі розвитку протягом усього життєвого циклу. Сам Е.Еріксон не проявляв ніякого інтересу до емпіричної перевірки своїх положень, його дослідження ґрунтувалися на змістовному аналізі клінічних випадків.

Проте, деякі концепції психосоціальної теорії піддаються точному дослідженню. Наприклад, Е.Еріксон вивів критерії психосоціального здоров'я й хворобливих станів для кожного кризового періоду, використовуючи досить чітко розкриті поведінкові характеристики, що дозволяє напряму вивчати, як розв'язання попередньої кризи відбивається на поведінці й установках людини. Теорія Е.Еріксона пропонує соціальні

індикатори розвитку, на противагу тим теоріям, у яких основна увага приділяється інтрапсихічним процесам.

Р.Пек розвив теорію Е.Еріксона і стверджував, що в старості існують три конфлікти, які необхідно розв'язати. Перший – конфлікт переоцінки «Я» поза професійною роллю. Багато працюючих людей, особливо чоловіків, ідентифікують своє положення й самого себе зі своєю професійною діяльністю. Якщо професія соціально затребувана, у людини розвивається високий рівень самоповаги. З виходом на пенсію професійний статус нівелюється. Таким чином, для збереження самоповаги, пенсіонер змушений замінити свою професійну унікальність іншим видом унікальності. Другий – конфлікт пов'язаний з усвідомленням факту погіршення здоров'я, загального фізичного стану та старіння тіла. Успішне старіння вимагає подолання фізичного дискомфорту або реалізації себе в такій діяльності, в якій стан організму не має великого значення. Третій – конфлікт пов'язаний із втратою стурбованості про себе. Він означає, що людина примирилася із фактом неминучості смерті. Р.Пек стверджує, що існування без турботи про себе і власну долю можна перебороти, турбуючись про тих, хто залишиться після смерті людини, намагаючись покращити життя й добробут близьких людей[9].

Подібно теоріям Е.Еріксона і Р.Пека, розглядав старіння Д.Левінсон, який більше уваги приділяв ролі людини похилого віку у сім'ї та суспільстві. Зміна фізичного стану й роду діяльності, означає, що люди в пізній дорослий період (після 65 років), повинні примиритися із тим фактом, що вони вже не є лідерами як на роботі, так і в сімейному житті. Таким чином, щоб залишатися задоволеними, літні люди повинні навчитися поступатися лідерством і переходити на «другі» ролі. Це не означає відчуженості від усіх турбот і обов'язків (окрім ролі мудрого радника), літні люди повинні «підвести підсумки» і примиритися зі своїм минулим. Д.Левінсон називав цей процес «поглядом з мосту»[10].

Спираючись на дослідження Ф.Лівсона, П.Петерсона і С.Рейчарда[11], що мали за мету перевірку проблем, піднятих психоаналітичними теоріями, Я.Стюарт-Гамільтон виокремлює п'ять основних типів особистісних рис людини похилого віку[1,с.131]. Конструктивний тип подібний до інтегративного типу у концепціях Е.Еріксона і Р.Пека. Чоловіки цього типу адаптовані до старіння, спокійні, люблять життя і встановлюють теплі емоційні стосунки з іншими. Люди цієї категорії були або реорганізаторами (коли одна діяльність ставала фізично неможливою, знаходилася інша), або сфокусованими (всі заняття обмежені невеликим набором виконуваних й високо оцінюваних дій), або вільними (прагнули до занять, які не вимагали високої відповідальності).

Залежний тип («крісло-качалка») також соціально прийнятний, добре інтегрований, але пасивний і розраховує не на себе, а на допомогу інших. Розглядає вихід на пенсію як звільнення від роботи і пов'язаних із нею відповідальності та напруги. Люди цієї групи часто свідомо відмовляються від взаємодії з іншими людьми, що характеризує їх пасивність.

Захисний тип, по суті є невротичним типом. Чоловіки, яким притаманний даний тип особистісних рис, продовжували працювати або були зайняті відповідальною діяльністю, як би доводять, що вони мають добре здоров'я і не потребують допомоги інших людей. Люди цієї категорії або вважали, що можуть відстрочити старіння, підтримуючи високий рівень активності, або акцентувалися на тому, що вони втратили в результаті

старіння. Люди цього типу були менш задоволені життям, ніж інтегровані особистості.

Агресивно-звинувачувальний тип. Люди з таким набором рис звинувачували у власних невдачах інших, а також несприятливі обставини. Зазвичай їх вирізняло негативне ставлення до молоді, неадекватне уявлення про себе і оточуючий світ. Частково воно витікало із відчуття життєвої «невдачливості».

П'ятий тип – звинувачення самого себе. На відміну від попереднього, в даному випадку, ненависть й обурення спрямовуються людиною на себе. Останні два типи погано адаптовані до старості.

Отже, за Е.Еріксоном, в основі адаптивності людської поведінки лежить усвідомлена активність «Я», до сфери якого належать процеси мислення сприйняття, пам'яті та ін. Інстинктивні стимули знаходяться у тісній взаємозалежності зі свідомими процесами. В основі адаптивної діяльності «Я» лежить певний синтетичний принцип, у відповідності до якого відбувається безперервний синтез пережитого людиною минулого. Велику роль у літньому віці можуть відігравати основні невирішені проблеми попередніх етапів життя. Тому старість кожної людини індивідуальна і неповторна, а підходи в соціальній роботі з людьми похилого віку повинні бути строго диференційовані.

Велике значення для геронтологічного знання та практики соціальної роботи має ідея Е.Еріксона про цілісність життєвого шляху людини. Щоб зрозуміти проблеми людини похилого віку, необхідно проаналізувати проходження нею всіх попередніх етапів життя. Життєві ситуації в яких опиняється людина в старості, напряму залежать від її попереднього життя, а здатність виходу із кризових станів – від досвіду розв'язання конфліктів на попередніх стадіях. Оскільки розвиток однієї людини відрізняється від розвитку іншої людини, процес індивідуалізації розвитку буде поглиблюватися з віком. До того ж психічний, фізичний, соціальний розвиток особистості на кожному етапі життя має свої акценти і пріоритети, а тому необхідно враховувати потенційні можливості кожного віку. Важливим для соціальної геронтології став відхід Е.Еріксона від традиційного біологічного детермінізму при оцінці психічного розвитку особистості. Психічна діяльність людини та її соціальне середовище, за Е.Еріксоном, взаємопов'язані й взаємозалежні. Успішний розвиток індивіду, по-перше, залежить від сприятливих психосоціальних або соціокультурних факторів, та по-друге, сприяє успішній еволюції інших індивідів. Важливим є висновок Е.Еріксона про взаємозв'язок поколінь: люди похилого віку необхідні молодим і в той же час потребують їхньої допомоги.

Список використаних джерел

1. Стюарт-Гамільтон Я. Психология старения / Стюарт-Гамільтон Я. – СПб.: Питер, 2002. – 256с.
2. Хьелл Л., Зиглер Д. Теории личности / Хьелл Л., Зиглер Д. – СПб.: Питер Пресс, 1997. – 608с.
3. Erikson, E. H. *Childhood and society* (2nd ed.). – New York: Norton, 1963
4. Erikson, E. H. *Identity, youth, and crisis*. – New York: Norton, 1968. – P.286
5. Erik H. Erikson, Joan M. Erikson, and Helen Q. Kivnick. *Vital Involvement in Old Age*. New York/London: W. W. Norton & Co., Inc., 1986. 352pp.
6. Erikson, E. H. *The life cycle completed*. – New York: Norton, 1982. – P.61

7. Erikson, E. H. Life cycle. In international Encyclopedia of the Social Sciences. – New York: Crowell Collier, Macmillan, 1968. – Vol.9. – P.291

8. Peck, R.C. Psychological developments in the second half of life. In B.L. Neugarten (ed) Middle Age and Aging: A Reader in Social Psychology. Chicago: University of Chicago Press, 1968.

9. Levinson, D. Conception of the adult life course. In N. Smelser and E. Erikson (eds) Themes of Work and Love in Adulthood. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1980.

10. Reichard, S., Livson, F. and Peterson, P.G. Aging and Personality: A Study of 87 Older Men. New York: Wiley, 1962.

Тополь О.В. Теории социально-психологического развития личности в поздней зрелости в контексте социальной работы

Проанализировано концепцию психосоциального развития Э.Эриксона, рассмотрено разработку ее основных положений в теориях Р.Пека и Д.Левинсона; сделаны выводы об использовании теорий развития второй половины жизни в практике социальной работы.

Ключевые слова: развитие личности, жизненный цикл, психосоциальные стадии, психосоциальный кризис, поздняя зрелость, чувство целостности.

Topol, O.V. The theories of social-psychological development of personality in late maturity in the context of social work

The conception of the psychosocial development of Erikson, E. was analyzed. The working out of it's main items in the theories of Peck, R. and Levinson, D. was examined. The conclusions about using of the theories of development in the second half of life in the social work practice were made.

Key words: development of personality, life cycle, psychological stages, mentally-social crisis, late maturity, sense of integrity.